

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Cilt: 12 Sayı: 68 Yıl: 2019
www.sosyalarastirmalar.com
Issn: 1307-9581

Volume: 12 Issue: 68 Year: 2019
www.sosyalarastirmalar.com
Issn: 1307-9581

GEÇ ANTİKÇAĞ HİRİSTİYAN TARİH YAZARI LACTANTIUS VE İLAHİ ADALET TEMASI LATE ANTIQUITY CHRISTIAN HISTORIOGRAPHER LACTANTIUS AND THE THEME OF DIVINE JUSTICE

Tuğçe ÜNVER*

Öz

İS 240-325 yılları arasında yaşadığı varsayılan Lactantius, Geç Antikçağ - Erken Hıristiyanlık döneminin önemli Hıristiyan yazarlarından biridir. Ortaya koyduğu tarihi, felsefi ve teolojik çalışmalarda şiddetli bir biçimde paganizmi eleştirmektedir. Eserleri aynı zamanda Diocletianus'un *tetrarchia* rejimi, imparator ve ardıllarının anti - Hıristiyan tavrı, Constantinus'un din değiştirme meselesi gibi Roma İmparatorluğu'nun sosyo-kültürel, siyasal ve dinsel değişim-dönüşüm süreçlerini içermektedir. Bu makale kapsamında incelediğimiz metinlerinin üçünü [*De Opificio Dei* (Tanrı'nın Zanaati Üzerine), *Divinae Institutiones* (Tanrısal Kurumlar), *De Ira Dei* (Tanrı'nın Öfkesi Üzerine)] Diocletianus'un Hıristiyanlara karşı 303 yılında başlattığı "Büyük Zulüm" periyodunda, birini [*De Mortibus Persecutorum* (Zalimlerin Ölümleri Üzerine)] Constantinus'un Milano Emirnamesi ile zulme son verdiği 312 yılından sonra kaleme almıştır. Latince apolojete büyük etkisi olan Lactantius'un öncelikli amacı tanık olduğu olayları kullanarak Tanrı'nın mutlak varlığını kanıtlamaya çalışmaktır. Bu bağlamda kurguladığı "iyi - kötü" mücadelesinin sonunda kazanan Hıristiyanlar Tanrı tarafından ödüllendirilmiş, kaybeden paganlar cezalandırılmışlardır. Bu çalışmanın temel amacı Lactantius'un "tanrısal öngörü", "tanrısal gazap", "ilahi adalet" temaları çerçevesinde oluşturduğu dört eserinin bütünselliğine dikkat çekmek ve anlatım özellikleri dahilinde tarihi kaynak olarak değerini vurgulamaktır.

Anahtar Kelimeler: Lactantius, Erken Hıristiyanlık, Büyük Zulüm, Geç Roma İmparatorluğu, Tanrısal Öngörü.

Abstract

Lactantius who is assumed that he lived between the years of 240-325 AD, is one of the significant Christian writers of Late Antiquity-Early Christianity term. He harshly criticizes paganism in his historical, philosophical and theological works he presents. His Works, at the same time comprise socio-cultural, political and religious change-transformation processes of Roman Empire as Diocletianus' tetrarchia regime, anti-Christian attitudes of Emperor and his sequents and the matter of Constantinus' conversion. He wrote three of his texts [*De Opificio Dei* (On the Workmanship of God), *Divinae Institutiones* (Divine Institutes), *De Ira Dei* (On the Wrath of God)] we analyze within the scape of this article, in the period of "Great Persecution" when Diocletianus started against Christians in 303, the other one [*De Mortibus Persecutorum* (On the Death of the Persecutors)] after 312 when Constantinus terminate the persecution with "Milan Decree". Primary aim of Lactantius who has profound effect on Latin apologetic is to try to prove the "Infinite Presence of God", by using the cases he witnessed. In the end of "Good-Evil" battle he fictionalized within this context, Christian winners are awarded by God, pagans who lost are punished. The main goal of this study is to draw attention to integrity of four works of Lactantius that he composed in the frame of "Providentia", "Divine Wrath", "Divine Justice" themes and to emphasise the value as historical source within the expression features.

Keywords: Lactantius, Early Christianity, Great Persecution, Late Roman Empire, Divine Providence.

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.

Giriş

Lactantius, Constantinus'un Roma İmparatorluğu'nda sunduğu inanç özgürlüğü sonrasında Hıristiyanlığın yükselişine tanıklık etmiş Hıristiyan bir yazardır (Knipfing, 1925; Drake, 2006). Aşağıdaki cümleler *De Mortibus Persecutorum*'un (Zalimlerin Ölümleri Üzerine) girişinde yer almakta olup, Tanrı'nın varlığını sonuna kadar savunmuş olan yazarın benimsediği dinin düşmanları karşısında ilahi adalete olan inancını hiç yitirmediğinin açık ifadeleridir:

"İşte, bütün düşmanlar ortadan kaldırılıp, tüm dünyada huzur sağlandıktan sonra, son zamanlarda yıkılmış olan Kilise, yeniden yükseliyor. Ve inançsızlar tarafından devrilmiş olan Tanrı'nın tapınağı O'nun merhameti ile daha da büyük bir ihtişamla inşa ediliyor... Şimdi karanlık fırtınanın şiddetli hortumlarından sonra, gökyüzü sakin ve hasretle beklediğimiz ışık yeniden parladı; artık kullarının ibadetleriyle yatışmış olan Tanrı, ilahi yardımıyla dua edenleri ıstıraplarından kurtardı ve şimdi dinsizlerin komplolarını yok ederek yas tutanların gözyaşlarını sildi... Cezaları gecikti, yine de hak ettikleri gibi ağır oldu. Tanrı onların cezalarını hem tek bir Tanrı olduğunu hem de O'nun yargıç olarak günahkarları ve zalimleri açıkça hak ettikleri cezalara çarptırıldığını büyük ve muhteşem örneklerle gelecek kuşaklar öğrensiner diye erteledi." (Lactantius, DMP, 1.2, 4-6)

Yukarıda betimlenen barış ortamı sağlanmadan önce imparatorluk çok ciddi sosyal, politik ve dinsel krizlere sahne olmuştur. Lactantius yaşamı boyunca imparatorluğun bu huzurlu tasvirinden daha çok huzursuz zamanlarını tecrübe etmiştir. Lactantius'un çağının dramatik olaylarının temelleri kendi zamanından yaklaşık olarak üç yüz yıl önce atılmıştır. İÖ 27 yılında Roma'da Augustus'un (İÖ 27-İS 14) tahta çıkışıyla birlikte geleneksel Roma dini yerini İmparatorluk kültürüne bıraktığında hükümdara ve ailesine bir tanrı gibi tapınmayı zorunlu kılan yeni inanç sisteminde imparatorlar yerel pagan tanrılarla özdeşleştirilmişlerdir (Gradel, 2002; Dürüşken, 2003, 30). Halkı geleneksel inanca sıkı sıkıya bağlı olan Roma topraklarında Hıristiyanlığın filizlenmesiyle, dini ve politik anlamda bir değişim - dönüşüm sürecine girilmiştir. Bu dönemde tanruların kurbanlar sunarak yatıştırılmasına dayanan toplu törenlere Hıristiyanların katılmıyor oluşu imparatorların tepkisini çekmeye başlamıştır. Her şeyden evvel *pax deorum*'un (tanruların huzuru) sağlanmasına engel olan bu karşı çıkış *ira deorum* (tanruların gazabı) ile sonuçlanmıştır ki bunun bedeli Roma halkı için tanrılar tarafından cezalandırılmaktır (Croix, 1963, 24; Gaddis, 2005, 31; Satterfield, 2015). Dolayısıyla Romalılar tanruların yatıştırılması için gerekeni yapmamaları halinde başlarına gelen herhangi bir olumsuz olay ve doğal afette Hıristiyanları hedef gösterme eğiliminde olmuşlardır (İznic, 2009, 51-52). İmparatorların bu tutumu erken dönem Hıristiyanlığı ve sonrasında Roma İmparatorluğu'nun din politikasının karakteristiklerinden biri haline gelmiştir. İS II. yüzyıla gelindiğinde artan Hıristiyan nüfus sonraki yıllarda daha fazla gelişim göstermiş ve hareket alanını genişletmeyi sürdürmüştür. İmparatorluk kültürünü kullanarak emperyal gücün halk tarafından tapınımla sağlanacağına inanan hükümdarlar bu ibadet şekline itaat etmeyen Hıristiyanların yükselişinden memnun olmamışlar ve onlara karşı olumsuz tavır sergilemeye başlamışlardır (Croix, 1963, 10). Roma imparatorları tarafından uygulanan bu sert din politikasının meşhur "büyük yangın" hadisesinde Hıristiyanları kundakçılıkla suçlayan Nero (İS 54-68) ile başladığı antik kayıtlarda mevcuttur (Tacitus, *Annales*, 15.44; Suetonius, *De Vita Duodecim Caesaribus*, 6.26; Eusebius, *HE*, 2.25.4; Fox, 1986, 432; Davies, 2004, 169). Lactantius da, Nero'yu tanımlarken kullandığı "Tanrı'nın kullarının ilk zalimi"¹ ifadesi ile ilk işkenceci imparator olarak Nero'yu hedef göstermiş (Lactantius, DMP, II.6). Ayrıca işkence sürecinin aralıklarla devam ettiği ve Diocletianus (284- 305) tahta geçtiğinde en şiddetli halini aldığı bu dönem, modern literatüre "Büyük Zulüm" (303-311) dönemi olarak geçmiştir (Croix, 1954, 75-113). Yaşanan zulüm periyodu, Constantinus'un Licinius ile birlikte 312 yılında Hıristiyanlar ve tüm dinler için yayımladığı hoşgörü fermanına (Milano Emirnamesi)² hatta Constantinus'un 324 yılında Licinius'u saf dışı bırakıp imparatorluk tahtına tek başına oturduğu yıllara kadar devam etmiştir (Anonymus Valesianus, 1.5, Zosimus, *HN*, 2.26.3, Kaçar, 2004, 23; Kaçar, 2005). Nihayet Theodosius'un 391 yılında pagan dini ritüellerini yasaklayıp Hıristiyanlığı imparatorluğun resmi dini olarak ilan etmesiyle son bulmuştur (Lee, 2000, 111-113; 34; Salzman, 2004, 196; Cameron, 2011, 59-74; Mitchell, 2015, 269). Roma İmparatorluğu'nun siyasi olarak başkalaşım geçirdiği bu süreçte meydana gelen sosyo - kültürel ve dinsel evrim, dönemin yazarlarının vurgularında değişime sebep olmuştur. Klasik Latin ve Yunan tarih yazım geleneğinde önemli gelişmelerin

¹ "primus omnium persecutus dei servos".

² *Edictum Mediolani*: Bu hoşgörü emirnamesi Constantinus'un o dönem eş imparatoru olan Licinius ile birlikte yayımladıkları hoşgörü fermanıdır. İS 313 yılında yayımlanmıştır. Fermanın tam metninin Latince versiyonu Lactantius, Grekçe versiyonu ise Eusebius'un eserlerinde yer almaktadır (Eusebius, *HE*, 10.5.2-14; Lactantius, DMP, 48.2-12; Betten 1922, 191-197).

nesilden nesile aktarılması amaçlanırken bu dönemde pagan ve Hıristiyan yazarlar daha çok kendi inançlarını savunmak üzere teolojik çalışmalar ortaya koymuşlardır. Bu sayede *apologia* (apoloji) metinlerinin sayısı artmış ve “kilise tarihi” gibi yeni bir “savunma” türü Eusebius (263-339) ile literatüre eklenmiştir (Frede 1999, 225; Edwards, 1999). Eusebius ve sonrası Tertullianus, Minucius Felix, Cyprianus ve Arnobius gibi Hıristiyan yazarlar üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda şiddetlenerek devam eden imparator zorbalıklarını ve Hıristiyanların mağduriyetini gelecek kuşaklara anlatmayı görev bilmişlerdir (Jerome *Vir. Ill.*, 80; Price, 1999; Edwards, 1999). Yapıtlarında inancının savunuculuğunu üstlenen ve tanık olduğu olayların detaylarını dini yönelimi perspektifinde yorumlayarak Latince apolojilerin güçlenmesine büyük katkı sağlayan antikçağ yazarlarından biri de Lactantius’tur (Edwards, 1999, 199; Gilson, 2007, 96-114). Yazarın savunuları paganlara karşı ağır eleştiriler içermekte ve Hıristiyan inancı benimsemeyenlerin Tanrı karşısındaki acizyetlerini vurgulamaktadır. Bu vurguda en dikkat çekici unsur, hikaye planını “tanrısal öngörü”, “tanrısal intikam” ve “tanrısal yargı” döngüsü çevresinde oluşturmuş olmasıdır. Çalışmamızın temel amacı Roma İmparatorluğu’nun siyasi ve dini gelişmelerinin bir tanığı olan bu önemli Hıristiyan yazarın “iyi – kötü” mücadelesi ekseninde geliştirdiği öykü örgüsünün bir değerlendirmesini sunmaktır. Hıristiyan Tanrı’nın mutlak varlığını ve üstün gücünü kanıtlamak isteyen Lactantius, bize göre dört ana eserini “ilahi adalet” teması üzerine kurgulamıştır. Bahsi geçen eserlerin dili Latince olup kronolojik olarak şu başlıkları taşımaktadır: *De Opificio Dei* (Tanrı’nın Zanaati Üzerine), *Divinae Institutiones* (Tanrısal Kurumlar), *De Ira Dei* (Tanrının Öfkesi Üzerine) ve *De Mortibus Persecutorum* (Zalimlerin Ölümleri Üzerine). Retorik özellikleri baskın olan ve felsefi nitelikler taşıyan bu metinlerin tümünde tanrısal yapının insani olaylara kayıtsız kalmadığı fikri dikkat çekici bir bütünlük içinde yansıtılmıştır. Ayrıca Lactantius’un *De Mortibus Persecutorum* (DMP) başlıklı metni verdiği eşsiz tarihi bilgiler (aşağıda açıklanacaktır) sebebiyle modern araştırmacılar tarafından daha fazla ilgi görmüşse de çalışmamızda vurgulanmak istenen daha önce yazılmış olan üç eserin DMP’nin fikri alt yapısını oluşturduğudur. Taşıdığı niteliklerle disiplinler arası çalışmalara oldukça katkı sağlayan DMP’nin içeriği öncelikle tarih olmak üzere felsefi ve dini araştırmalara ışık tutması bakımından çok daha geniş bir çalışma alanını etkilemiştir. Kanımızca Lactantius’un diğer üç eserinin içinde barınan, yukarıda açıkladığımız “tanrısal” öğeler sonradan kaleme aldığı DMP’nin olay örgüsüne bir nevi hizmet etmiş gibidir. Dolayısıyla Lactantius’un günümüzde Geç Antikçağ dönemine ilişkin tarih, felsefe ve teoloji incelemelerinin vazgeçilmez kaynağı DMP ile birlikte dört metnin bir bütün olarak ele alınması çok daha doğru bir değerlendirme yöntemi gibi görünmektedir.

Araştırmacılar tarafından adının aslen Lucius Caecilius Firmianus Lactantius olduğu kabul edilen Lactantius hakkında bilgimiz oldukça sınırlıdır (Barnes, 1973, 32; Dihle, 1994, 398; Wace, 1999, 1017). Lactantius’un eserleri paganizmden Hıristiyanlığa geçiş evresinde Roma’da yaşanan sosyo – kültürel ve politik bunalımları, Nero ve ardıllarının Hıristiyanlara sergiledikleri sert tutumu, Diocletianus’un *tetrarchia* (tetrarşi) rejimi (Barnes, 1981, 6-9; Rees, 2004; Bowman, 2008, 67-68) ve aynı imparatorun Hıristiyanlara yönelik ağır zulüm politikasını, Constantinus’un din değiştirme meselesi ve beraberinde gelişen olaylar başta olmak üzere imparatorluğun kritik süreçlerini içermekte veya izlerini taşımaktadır. Hem tanık olduğu dönem ve konu aldığı olaylar hem de özgün üslubu ve eserlerinin özellikleri bakımından Lactantius, Geç Antikçağ’a ilişkin tarihi, felsefi ve dini çalışmalar için göz ardı edilmemesi gereken kaynaklar ortaya koymuştur. Eskiçağ için geç Ortaçağ için erken kabul edilen bu çağa ait bir yazar olan Lactantius ile ilgili olarak Türkçe literatürde ansiklopedik bilgi niteliğinde iki kısa not dışında herhangi bir yorum ya da değerlendirme bulunmadığından yazar ve eserleri üzerine bir araştırmanın Geç Antikçağ çalışmalarına önemli bir katkı sağlayacağını düşünmekteyiz (İplikçioğlu, 1997, 475; Demiriş, 2006, 87).

1. Lactantius’un Hayatı Üzerine Kısa Bir Not

Lactantius’un hayatıyla ilgili kısıtlı bilgimizin kaynağını günümüze ulaşan eserlerinde yer alan satır arası sözler ve Jerome’un aktardıkları oluşturmaktadır (Hazel, 2001, 160; Demiriş, 2006, 87; Shipley vd., 2006, 469). Doğum tarihi ve yeri tam olarak bilinmemekle birlikte İS 240 ile 325 yılları arasında yaşadığı varsayılan Lactantius’un retorik öğrenmeye ve öğretmeye başladığı Afrika’da doğmuş olma ihtimali kuvvetle muhtemeldir (Dihle, 1994, 398; Demiriş, 2006, 87; Hazel, 2001, 160; Shipley vd., 2006, 469). Nitekim Jerome’un kayıtlarına göre Lactantius, Afrikalı Hristiyan apolojist Arnobius’tan (284-305) retorik eğitimi almış ve daha sonra öğretmenliğe başlamıştır ve eserlerinden anlaşıldığı üzere hayatı boyunca öğretmenlik yapmaya devam etmiştir (Jerome, *Vir. Ill.*, 70, 80). Afrika’da yaşadığı yıllarda Latin dili retorisi ve öğretmenliği konusunda kazandığı ün sebebiyle Diocletianus onu öğretmenlik yapması için Nicomedia’ya (İzmit) davet etmiştir (Dihle, 1994, 398; Hazel, 2001, 160). Daha sonraki yıllarda da (İS 317) Constantinus’un oğlu Crispus’a öğretmenlik yapması için Lactantius’u tercih ettiği bilinmektedir (Jerome, *Vir. Ill.*, 80).

Jerome'un, Lactantius için *Chronicon*'da kullandığı "kendi döneminin en belagatli adamı"³ ve *Epistulae*'da kullandığı "Tıpkı Cicero'ya ait bir belagat akışı"⁴ ifadeleri onun Latinceyi işleme konusundaki yeteneğini vurgulamaktadır (Jerome, *Epistulae*, 58.10; Bowen ve Garnsey, 2007, 4; Ogilvie, 1978, 58). Lactantius hitabet sanatında ve yazı dilinde sahip olduğu bu yetenek ve Jerome'un yaptığı "Cicero" benzetmesi sayesinde literatürde "Hıristiyan Cicero" (*Cicero Christianus*) olarak anılmaktadır (Wace, 1999, 1018; Demiriş, 2006, 87). Jerome'un kayıtlarından öğrendiğimiz kadarıyla Lactantius'un günümüze ulaşabilmiş ve ulaşamamış başka eserleri de mevcuttur. Bunlardan biri *De ave Phoenice* (Anka Kuşu Üzerine) başlıklı ve Jerome'a göre Lactantius'un Afrika'dan Nicomedia'ya (bugünkü İzmit) seyahatinde meydana getirdiği bir şiirdir (Jerome, *Vir. Ill.*, 80; McDonald, 1965, 205; Roots, 1987, 476). Yazım tarihi bilinmemekle birlikte eseri Lactantius'a atfedilen içeriğinde herhangi bir Hıristiyan öğe bulunmadığı için Lactantius'un bu şiiri Hıristiyanlığı benimsemeden önce yazdığını varsaymaktadırlar (McDonald, 1965, 210). Lactantius'un bu yapıtındaki esin kaynağı antik edebiyatta oldukça işlenen ve daha sonraki Hıristiyan yazarların da ilgisini çeken "Anka Kuşu" mitidir. Lactantius'un kaleminden çıktığına emin olunan ancak kayıp iki eseri *Symposium* ve *Gramaticus* da yine Jerome tarafından kaydedilmiştir (Jerome, *Vir. Ill.*, 80; Roots, 1987, 467). Jerome'un kayıtlarına göre Lactantius'un bir de ismi bilinmeyen, dördü Probus'a, ikisi Severus'a ve ikisi Demetrianus'a yazdığı mektupları içeren bir yapıt daha olmalıdır (Jerome, *Vir. Ill.*, 80). Ek olarak belirtmek gerekir ki; Lactantius'un tam olarak ne zaman Hıristiyan olduğu konusu tartışmalıdır ve araştırmacıların bir kısmı onun Afrika'dayken Hıristiyanlığı seçtiğini öne sürerken diğer bir kısmı daha sonra Diocletianus'un daveti üzerine öğretmenlik için gittiği Nicomedia'da din değiştirdiğini savunmaktadırlar (Hazel, 2001: 398; Shipley vd., 2006: 496). Ek olarak, Lactantius'un Büyük Zulüm süreci boyunca nerede bulunduğu bilgisi kesin olmamakla birlikte zulüm sırasında Nicomedia'dan ayrıldığında İtalya'ya gittiği ve 311 yılında Galerius'un hoşgörüsü emirnamesi ile geri döndüğü düşünülmektedir (Barnes, 1973, 40; Dihle, 1994, 398). Barnes daha sonraki bir çalışmasında Lactantius'un 305 yılında Nicomedia'yı terk edip Batı'ya, muhtemelen İtalya'ya geçmiş olduğunu, 305-308 yılları arasında da Afrika ve İtalya'da çoğunlukla da İtalya'da bulunduğunu ifade etmiştir (1981: 3). Sonraki yıllarda, yaşlandığında Constantinus tarafından 317 yılında oğlu Crispus'a öğretmenlik yapması için davet edildiği Galya'ya gelmiştir (Jerome, *Vir. Ill.*, 80; Digeser, 2000, 135).

2. De Opificio Dei'de Tanrı'nın Kusursuz Yaratımı: İnsanoğlu

Latin dilini kullanmadaki üstün başarısından emin olduğumuz Lactantius'un günümüze ulaşmış çoğu eseri felsefi olup, tarihi olaylardan bahsettiği eserleri dahi sistematik olarak felsefi nitelikler taşımaktadır. Nitekim tüm çalışmalarında Stoa ve Neoplatonizm etkisi hissedilmekte ve Cicero, Varro, Lucretius, Seneca ve Yaşlı Plinius'un yazdıklarından faydalanmış olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Yazarın elimize eksiksiz ulaşmış ilk metnin başlığı *De Opificio Dei*'dir (*De Opificio*). Bu eserin kayıp olduğu düşünülen birkaç felsefi metinden sonra ürettiği ilk Hıristiyan metin hatta Lactantius'un ilk Hıristiyan antropoloji çalışması olduğu kabul edilmiştir (Roots, 1987, 466-467; Dihle, 1994, 398). Lactantius'un *De Opificio*'yu tam olarak ne zaman yazdığı ve bastırıldığı konusunda tıpkı diğer eserlerinde olduğu gibi kesin bir tarih belirlemek mümkün olmamıştır. Yazarın çalışmasını hangi şartlar altında gerçekleştiriyor olduğuna dair yorum yapabilmemizin en sağlıklı yolu metinlerinde kullandığı ifadeleri detaylı bir biçimde incelemektir. Bu noktada *De Opificio*'nun ilk cümleleri bize ciddi bir ipucu vermektedir. Zira eserin birinci bölümünün ilk cümlesinde tıpkı kendisi gibi sonradan Hıristiyan olduğu bilinen eski öğrencisi Demetrianus'a seslenmiş ve "kitabını baskıcı koşullarda"⁵ yazdığını belirtmiştir (*De Opificio*, 1.1). Lactantius'un bu vurgusu onun yapıtını oluşturduğu sırada "Büyük Zulüm" sürecinin başlamış olduğunu kanıtlar niteliktedir (Roots, 1987: 471). Nitekim Lactantius daha sonra bahsedeceğimiz *Divinae Institutiones (DI)* başlıklı eserinde, Demetrianus için bir "*De Opificio Dei*" yazdığını ve geçmişte (24 Şubat 303 yılında) Diocletianus tarafından başlatılan takibat sırasında Bithynia'da öğretmenlik yapıyor olduğunu kaydetmiştir (*DI*, 2. 10.15, 5.2.2). Barnes, Lactantius'un büyük zulüm patlak verdiğinde öğretmenlikten istifa etmeye zorlandığını ve Nicomedia'dan ayrılarak İtalya'ya geçtiğini iddia etmiştir (Barnes, 1973, 40). Buna ek olarak McDonald, Barnes'dan yıllar önce yaptığı çalışmasında Lactantius'un *De Opificio*'yu Bithynia'daki mesleğini bırakmak zorunda kaldıktan sonra, yaklaşık olarak 304 - 305 yıllarında yazdığını öne sürmüştür (McDonald, 1965, 3). Ayrıca bütününde hissedilen üstü kapalı üslup ve Lactantius'un bazı cümleleri eserin takibat başladığı sırada yazılıyor olduğunu göstermektedir (*De Opificio*, 1.2; 1.5; 1.7; 20.1; Roots, 1987, 471). Zira Lactantius kendi ifadeleriyle kitabını "şartlar gereği belirsiz bir üslupla"⁶ yazacağını belirtmiştir (*De Opificio*, 20.1). Ayrıca kitap boyunca

³ "vir omnium suo tempore eloquentissimus".

⁴ "quasi flumen eloquentiae Tullianae".

⁵ "quam minime sim quietus etiam in summis necessitatibus...".

⁶ "haec ad te, Demetrianne, interim paucis et obscurius fortasse quam decuit pro rerum ac temporis necessitate peroravi".

açıkça Hıristiyan olduğu bilgisini vurgulamaktan kaçınarak “Hıristiyan” sıfatını vermeden “*religio*” (inanç) kelimesini kullanmayı tercih etmesi önemli bir detaydır.

Lactantius her ne kadar seçtiği inancı ismen belirtmemiş olsa da eserin başında amacını ifade etme biçiminden ve eserin içeriğinden Hıristiyan Tanrı'nın üstünlüğünü benimsediğini anlamak mümkündür. Çalışmasının giriş cümlelerinde amacının öğrencisi Demetrianus'a bu kez dil eğitimi vermek değil kendi inandığı dinin doktrinlerini öğretmeye çalışmak olduğunu ifade etmiştir (*De Opificio*, 1.1). Aynı paragrafta, kendisiyle aynı inanca yönelmiş başka düşünürlerin gelecekte çok daha donanımlı ve bilgili olmalarını sağlamak için çalıştığını açıklamış eski inançlardan vazgeçmeyenlerin karşısında tanrısal öngörüğü savunmuştur (*De Opificio*, 1.2.). Lactantius'un peşinden gittiği Tanrı'nın varlığını açıklamaya çalışırken kullandığı retoriksel dil ve inancını savunma biçimi eserde Cicero'nun *De Natura Deorum*'unun etkisini hissettirmektedir. Böylelikle yapıt Lactantius'un konuya Aristoteles, Varro ve Cicero'nun öğretileri ile yaklaşım biçimi ve yine Cicero'dan edindiği belagatlı üslup ile felsefi bir nitelik kazanmıştır (McDonald, 1965, 3; Roots, 1987, 472). Berrak ve estetik bir anlatımla kaleme aldığı yirmi bölümden oluşan kitabının giriş bölümünde insan doğasının kendine has özelliklerinden ve zayıflıklarından bahsetmiştir. 2-4. bölümlerinde insanlarla hayvanların fiziksel yapılarını karşılaştırmış ve insanın Tanrı tarafından bahşedilmiş olan mantık sayesinde üstün geldiği sonucuna varmıştır. 5-7. bölümlerde kafa ve göğüs ile başlayarak insan bedeninin anatomik bir tasvirini sunmuştur. 8-10. bölümlerde insanın iç organları ve diğer fizyolojik özelliklerini betimlemeye devam etmiştir. Lactantius için insanoğlunun organlarının işleyişindeki kusursuzluk ve fiziksel donanımının mükemmelliği ancak “Tanrısal Zanaatkar”ın kutsal gücü ile vücut bulmuştur. 11-19. bölümlerde önce insanın hitabet yeteneği, zihin gücü ve insan psikolojisinden bahsettikten sonra duygu ve mantık gibi insanoğlunun varlığında barınan temel kavramları açıklamıştır. Ve nihayet eserinin yirminci bölümünde yeniden Demetrianus'a seslenerek mevcut koşullar sebebiyle kısa tutmak zorunda kaldığı ve yeterince açıklayıcı olamadığını düşündüğü bu eserini bitirdiğinde ömrü yeterse bazı insanları inandığı yanlışlardan döndürecek çok daha kapsamlı bir çalışma kaleme alacağını sözünü vermiştir. Lactantius için böyle bir çalışmayı ortaya koymak adeta bir insanlık görevi gibidir.

3. *Divinae Institutiones* ve Yanlış İnançlar Karşısında Hıristiyanlık

Lactantius'un günümüze ulaşmış ilk eseri *De Opificio*'nun son paragraflarında yazacağının sözünü verdiği *Divinae Institutiones*'in (*DI*) yaklaşık olarak aynı zaman diliminde yani büyük takibat sürecinde kaleme alınmış olduğu düşünülmektedir (Barnes, 1973, 40; Digeser, 2000, 136). Yukarıda belirttiğimiz gibi Lactantius'un bu dönemde Nicomedia'dan ayrılmış olduğu görüşü, *DI*'nin 305 yılı civarında Nicomedia dışında bir yerde yazılmış olduğunu düşündürmektedir (Bowen ve Garnsey, 2007, 3). Ayrıca eserde İmparator Galerius (305 - 311). ile ilgili olumsuz ve sert ifadelerin varlığı Lactantius'un çalışmasını imparatorluğun batı yakasında bir yerde oluşturduğu fikrini desteklemektedir (Barnes, 1973, 40). Her iki yapıtın da aynı dönemde ve eşit şartlar altında yazılmış olmasına rağmen *DI*'de *De Opificio*'dakinin aksine Hıristiyan vurgusu ve şiddetli inanç savunusu dikkat çekmektedir. Zira Lactantius, *DI*'de açıkça Hıristiyan olduğunu belirtmekte ve Hıristiyan Tanrı'ya olan inancını vurgulamaktadır. Eser bu özellikleri ile çağının paganlarına yanlış yolda olduklarını anlatmaya çalışan bir apoloji niteliği taşımaktadır (Edwards, 1999, 201-202; Gilson, 2007, 107). Zira Lactantius tüm yeteneğini paganlara ve henüz Hıristiyanlığı benimsememiş aydınlara peşinden gittiği Tanrı'nın üstünlüğünü kanıtlamak için kullanmıştır. Hıristiyan doktrininin esaslarını açıklayarak eski inançların yok edilebileceğine inanan Lactantius'un eserini kaleme almadaki motivasyonu tam da şu amaçtır: Paganizmin çürütülmesi (Fisher, 1982, 361). *DI*'nin bireyin neyin doğru neyin yanlış olduğunu ayırt etmesi temelinde geliştirilmiş olan kitaplarında, yanlış inançtan (paganlık) vazgeçip doğru inanca (Hıristiyanlık) yönelindiği takdirde de mutlu bir ruha kavuşulacağını teminatı verilmiştir. Ayrıca yazarın eserin her bir kitabı için yaptığı başlık seçimleri de amacının vurgulanması noktasında etkileyicidir.

DI'nin ilk kitabı olan *De falsa religione* başlığından da anlaşıldığı üzere yazarın okuyucusunu yanlış bulduğu pagan inançtan kurtarma umuduyla kaleme aldığı ve amacını açık sözlerle ifade ettiği bölümdür. Lactantius'a göre filozofların iyi yaşam formları geliştirip bunları öğretmeyi amaçlamaları desteklenebilir görünmektedir. Ancak bu amaçta kendi aralarında ciddi fikir ayrılıkları yaşayan filozofları takip eden insanların doğru yoldan sapmaları ve gerçek bilgelikten uzaklaşmaları kaçınılmazdır. Lactantius'a göre gerçek bilgelik, hikmet (*sapientia*) ve dini inancın (*religio*) ayrılmaz bir bütün olduğunu kavramaktan geçmektedir ve bu ancak eğitilmiş insanların (*docti*) Hıristiyanlığı benimsemeleriyle mümkün olacaktır (*DI*, 1.5.1-3). Bu doğrultuda Democritus, Epicurus, Stoacılar ve özellikle aslında son derece bilge bulunduğu Cicero'nun eksikliklerine ve tutarsızlıklarına dikkat çekerek yüce Tanrı'nın eşsizliğini, gücünü ve öngörüsünü (*providentia*) savunmuştur. Kitabın son bölümünde hem pagan teogonilerinden sunduğu hikaye örnekleri ile hem de Eski Yunan ve Roma'nın geleneksel tanrılarını (Lee, 2006) ve kültürlerin kökenini (Turcan,

1996) anlatarak tüm bunların paganizmin saçma gereklilikleri olduğu konusunda iddiasını sürdürmüştür. Bu şekilde Lactantius birinci kitap boyunca, kutsallığın bölünmezliği ilkesini açıklamaya çalışarak tek tanrı ve tek dinin insanı mutlak iyiliğe kavuşturacağını kanıtlamayı hedeflemiştir. Eserin ikinci kitabı *De origine erroris* (Hatanın kaynağı üzerine) insanların neden inanç konusunda hataya düştükleri sorusunun cevabının arandığı bölümdür. Lactantius burada insanların tanrılarla özdeşleştirilmesi ve kült tapımı konusunu ciddiyetle tartışmış ve insan zihninin bu eğilimini sorgulamıştır. En nihayetinde insanoğlunun Prometheus tarafından yaratıldığı hikayesinin mantığa aykırı olduğunu belirtmiş ve insan yapımı olan herhangi bir tanrı tasvirine ibadet etmeyi gerçek kutsallığa saygısızlık olarak addetmiştir. Antik Yunan oyun yazarı Aiskhylos'un (yaklaşık İÖ 523-456) bir tragedyasına konu olan mite göre Prometheus, kardeşleri gibi, tanrısal düzene baş kaldırmış ancak kardeşlerinden farklı olarak, kendi gözyaşıyla yoğurduğu balçıktan ilk insanı yaratmıştır. İnsanın acizliğine acıyan Prometheus, Ateş Tanrısı Hephahistos'tan bir kıvılcım çalıp insanlara armağan etmiştir. Bunun üzerine çok öfkelenen Tanrı Zeus, onu Kafkas Dağında zincire vurmuştur. Prometheus o günden sonra *Prometheus Desmotes* (Zincire Vurulmuş Prometheus) adıyla anılmıştır. Lactantius'a göre tüm bu hayal ürünü tapım biçimlerinin benimsenmesi insan zekasına ve yapısına hakarettir (*DI*, 2.6.1). Ayrıca kehanetler, kahinler ve büyücülük de gerçek Tanrı'ya tapınmasını engellemeye çalışan ve insanları yanlış yöne sürükleyen şeytanın icadıdır (Bowen ve Garnsey, 2007, 8). Üçüncü kitap *De falsa sapientia*'da (Sahte bilgelik üzerine) Lactantius, Epicurus ve Democritus ile beraber hataların temelini atan Stoacıların ve bilgelikleri konusunda hiçbir şüphe duymadığı Cicero, Socrates ve Platon'un büyük gerçekleri ortaya koyduklarını kabul etmiş ancak birçok konuda yanıldıklarını savunmuştur. Lactantius filozofları özellikle pratikte uygulanamayacak olan mutlu bir yaşam formunun varlığı konusunda verdikleri tavsiyelerden ötürü eleştirmektedir. Ona göre ölümlülerin zihninden çıkan bu öğütler Tanrı'nın bilgeliğinin yanında çelişkili ve insanı karmaşaya sürükleyen düşünceler yığınından başka bir şey değildir. Sonuç olarak bu kitap ilahi bilgiye ulaşmanın Tanrı'yı tanımak ve ona tapmakla mümkün olacağını vurgulamaktadır. *De vera sapientia et religione* başlıklı dördüncü kitap, *sapientia* ve *religio* kavramlarının ancak tek bir Tanrı'ya tapınmakla bir arada tutulabileceğini, çok tanrı inancının akla ve doğaya aykırı olduğu fikri temelinde geliştirilmiştir. Nitekim Lactantius insanları doğru bilgiye ulaştırma konusunda filozofların yapamadığını İsa'nın yapacağına inanmıştır. Bu noktada İsa'nın dünyaya gelişi, hayatı, çektiği acılar, diriliş hikayesi ve ölümü üzerine yaptığı değerlendirmelerle etkileyici bir anlatım sunmuştur (*DI*, 4.18). Kitabın Lactantius'un İsa ile Tanrı arasındaki baba ve oğul ilişkisi üzerine düşüncelerini sunduğu bölümleri özellikle dikkat çekicidir. Beşinci kitapta *De iustitia* başlığı altında Lactantius, Büyük Zulüm sürecinde yaşanan olaylar ekseninde Tanrı'nın Hıristiyanların başına gelen bu şiddetin cezasız bırakmayacağına ve adaleti sağlayacağına olan inancının altını çizmektedir. Bu kitap Hıristiyanlara uygulanan bu zulüm periyoduna dair önemli detaylar içermesi açısından oldukça değerlidir. *DI*'nin altıncı kitabı Hıristiyanlığın erdemlerini ve bir Hıristiyan'ın görevlerini *De vero culti* başlığı altında tanımlamaktadır. Lactantius'a göre gerçek bir Hıristiyan kendini tamamen Tanrı'ya ve ibadete adanmalıdır. Ve adanmışlık; kişinin sabırlı, inanca, namuslu, masum ve nefis sahibi olmasını gerektirmektedir (Bowen ve Garnsey, 2007, 12). Yani kişi ancak bu erdemlere sahip olduğunda dine karşı görevlerini uygun bir biçimde yerine getirmiş olur. Eserin yedinci kitabı *De beata vita*'da dünyanın yaratılış hikayesi anlatılmış ve insanoğlunun dünyadaki görevleri açıklanmıştır. Lactantius kitabın ilk sekiz bölümünde bir eskatoloji örneği sunmuş ve insanoğlunun varlığını sürdürmek zorunda olduğu geçici dünyadaki iyi - kötü mücadelesinde yaptığı seçimlerin kendisinin nihai kaderini belirleyeceğini vurgulamıştır. Bu bölümlerde okuyucuya dünyanın yaratılışından sonuna kadar her şeyin geçici olduğu hatırlatılmış ve öte dünyada ruhun ölümsüzlüğe kavuşacağı fikri savunulmuştur. Kitaba göre Tanrı'nın evren ve insanlık için bir kurgusu vardır ve her şey ona göre işlemektedir. Bu kurguda koşulsuz şartsız gerçek Tanrı'ya tapınmanın düşünen bir varlık için çok kolay olmayacağını bilen Tanrı, Lactantius'a göre insanoğluna kötülükle savaşının sonunda sonsuz mutluluk vadetmektedir. Burada insanın dünyanın ve kendisinin, iyinin ve kötünün niçin yaratıldığını kavraması Tanrı'nın öngördüğü adalete ulaşması için şarttır. Dolayısıyla insan karşısına çıkan tüm olaylarda doğru yolu seçmeli ve yanlış yoldan uzak durmayı bilmelidir; bu ancak erdem sayesinde mümkün olacaktır. Lactantius bireyin kötülükle olan mücadelesini sahip olduğu erdem sayesinde zaferle sonlandırırsa Tanrı'nın onu ödüllendireceğini anlatmaktadır. Lactantius kitabını Tanrı'yı ve gerçek dini benimseyenlerin, doğru yolu seçenlerin ve Tanrı için kötülükle savaşanların ilahi adalet sayesinde sonsuz huzur ve mutluluğu elde edeceğinin sözünü vererek bitirmiştir.

4. *De Ira Dei: Tanrısal Gazabın Etkinliği*

DI'deki ilahi adalet vurgusu, Tanrı'nın dünya işlerine karışıp karışmadığı meselesi ile doğrudan bağlantılıdır. Zira *DI*'de anlatıldığına göre iyiyi seçeni onurlandıracak olan Tanrı, kötüyü yöneleni cezalandıracaktır. Dünyada yaşananlar ve insanların seçimlerinin doğurduğu sonuçlar ile ilgili olarak tanrıların ve Tanrı'nın tutumu felsefenin tartışma konularından biri olmuştur. Bu tartışmada sorgulanan,

insan davranışlarının Tanrı'da herhangi bir duygu durumuna sebep olup olmadığı ve Tanrı'nın olaylar karşısındaki tutumunu etkileyip etkilemediği sorusudur. Lactantius'un bir sonraki eseri bazı filozofların "Tanrı'nın duygularla hareket eden bir varlık olmadığı, bu duyguların zihni bulandırdığı" iddiasına karşı geliştirilmiştir. Temeli "duygulara maruz kalan tüm canlılar zayıftır" anlayışına dayanan ve ataraksiyayı zorunlu kılan bu fikir, Lactantius'a göre hakikate ve dine son derece zarar vermektedir (DI, 2.17.4). Lactantius için Tanrı kusursuz sabır ve sonsuz hoşgörünün yanında öfkeye de sahiptir. Nitekim DI'nin bir bölümünde Tanrı'nın kötülükleri cezasız bırakmayacağına dair iddiasını Tanrı'nın öfke gibi bir duyguya sahip olduğu görüşü ile desteklemiş ve bu konunun geniş bir zamanda ayrıca ele alınması gerektiğini ifade etmiştir (DI, 2.17.1-5). Bunun üzerine baş yapıtı sayılan DI'yi bitirdikten hemen sonra (İS 313-314) tanrısal gazap üzerine teolojik yorumlarda bulunduğu *De Ira Dei*'yi (*De Ira*) kaleme almıştır (McDonald, 1965: 59). Lactantius kim olduğu kesin olarak bilinmeyen ancak hitap şekline yakını olduğu sezilen Donatus'a seslenerek başladığı eserinin ilk bölümünde bazı insanların ve hatta filozofların Tanrı'nın öfkelenmediği ile ilgili görüşünü şiddetle reddettiğini ifade etmiştir (*De Ira*, 1, 22). Tanrısal gazabın var olmadığı fikrinin iki ana sebebi vardır: İlahi yapının sadece iyilik yapabileceği, gücünü herhangi bir şeye zarar vermek için kullanmayacağı inancı ve iyi ya da kötü olan herhangi bir olaya karşı tepki vermeyeceği iddiası. Lactantius'un bu eseri yazmadaki amacı, Epicurusçular ve Stoacılar tarafından öne sürüldüğü bilinen bu görüşlerin yanlış olduğunu ispat etmek ve bu tezleri çürüterek insanlığı böylesine hatalı bir varsayımdan kurtarmaktır. Lactantius'un konuya dair yaklaşımları Augustinus'un *De Civitate Dei*'de (Tanrı Devleti) tanrısal gazabı ele aldığı bölümüyle karşılaştırıldığında iki yazarın yorumlarının birbiriyle örtüştüğü görülmektedir (*De Civitate Dei*, 15.25). Zira Augustinus da Lactantius gibi ilahi yargının, ceza gerektiren suçlar karşısında kendisini "tanrısal gazap" olarak gösterdiği fikrinde olduğunu belirtmektedir (*De Civitate Dei*, 15.25). *De Ira*'nın tümünde anlatılmak istenen; Tanrı'nın geçici dünyada olup bitenle ilgilenmediğini, üstün doğası gereği herhangi bir şefkat ya da nefret gösterisinde bulunmadığını savunan Epicurusçu düşüncenin ve yaşanan felaketlerde dahi insanlığın kurtuluşu için bireyin feda edildiğini savunan, Tanrı'nın her koşulda insanlığın iyiliği için çabaladığı sevgi dolu tasvirini sunan Stoacı "Providentia" yorumunun hatalı olduğudur (Cicero, *De Natura Deorum*, 2.66; Seneca, *De Providentia*; Ogilvie, 1978, 84-87; Brun, 1997, 68-71; Penwill, 2004). Her şeyden evvel Lactantius'un benimsediği eskatoloji anlayışı Tanrı'nın eninde sonunda adaleti sağlayacağı inancından geçmektedir. Bu durumda hatalı davranışlar karşısında daima bağışlayıcı Stoacı Tanrı ile her ne yaşanırsa yaşansın ilgisiz kalan, insan ile bağı kopuk olan Epicurusçu Tanrı tasviri Lactantius'un Hıristiyan algısı ile zıttır. Kötünün ve iyinin, cezanın ve ödülün, nefretin ve sevginin bütünlüğüne inanan Lactantius'a göre Tanrı'nın hoşgörüsü kadar öfkesinin de kutsal olduğunu kabul etmek bu bütünlüğün değişmez bir kuralıdır. Ona göre tüm bunları reddetmek dinin gerçekliğini ve Tanrı'nın varlığını reddetmek demektir. *De Ira*'da işlenen temanın zirve noktası Lactantius'un, tanrısal gazabın Tanrı'nın gücünün kaynağı olduğuna ilişkin vurgusudur (*De Ira*, 23.4).

5. *De Mortibus Persecutorum*: İlahi Adalet ve Hıristiyanlığın Zaferi

De Opificio'da Tanrı'nın varlığını yarattığı kusursuz insan yapısının fizyolojik ve psikolojik özelliklerini betimleyerek ispatlamaya çalışan, DI'de şiddetli bir biçimde Hıristiyan Tanrı'nın evrenin en üstün varlığı olduğunu savunan ve insanoğlunun dünyadaki görevlerini açıklayan Lactantius, *De Ira*'da *providentia* ve *ira* kavramları üzerinde durarak görevlerini yerine getirmeyenlerin tanrısal gazaptan kurtulamayacağını bilgisini vermiştir. Lactantius'un eserlerinde "tanrısal öngörü", "tanrısal gazap" ve "ilahi adalet" temaları çerçevesinde geliştirdiği Hıristiyanlık savunusu *De Mortibus Persecutorum* başlıklı eseri ile tamamlanmış gibidir. Zira DMP, Hıristiyanlara zulmeden despot yöneticilerin acı sonlarının anlatıldığı bir "tanrısal intikam" hikayesidir. Eser ana temasıyla Lactantius'un önceki çalışmalarında anlattıklarının bir ispatı olarak kabul edilebilir. Ayrıca Büyük Zulüm periyoduna bizzat tanıklık etmiş Hıristiyan bir yazarın kaleminden çıkmış olan bu çalışma, çağının önemli olaylarına dair detaylar sunması bakımından oldukça değerlidir. Lactantius'un DMP'yi tam olarak nerede ve ne zaman yazdığı konusu tartışmalıdır (Ünver, 2012, 57-65). Eserin içeriğinde yer alan bazı detaylar yazarın çalışmasını sürdürdüğü şartlara dair ipuçları vermektedir. Bu noktada eserde yer alan son olayların dikkate alınması belirli bir tarihin saptanması için uygun bir başlangıç olacaktır. DMP'de, Hıristiyanlara zulmettiği için Tanrı tarafından Maximinus Daia'nın Hadrianapolis'te Hıristiyan imparator Licinius karşısında yenik düştükten sonra Tarsus'ta intihar etmiş olması (Nisan 313), çalışmasının amacına oldukça uygundur ve eserini yazmaya çok daha sonraki bir tarihte başlamış olmamalıdır (Aurelius Victor, *De Caesaribus*; Zosimus, HN, 2.17, 41. 9; Gibbon, 1846, 435; Barnes, 1973, 31). Ancak daha sağlıklı bir sonuç elde etmek için son zalim imparatorun ölüm tarihinden ziyade eserde anlatılan son olayın incelenmesi önemlidir. Lactantius son bölümlerini Valeria ve Prisca'nın başrolde olduğu olaylar zincirini anlatmaya ayırmıştır (DMP, 50-51). Valeria Galerius'un karısı Prisca da kayınvalidesidir. Lactantius'un anlattığına göre Galerius Valeria ve

Prisca'yı ölmeden önce Licinius'a emanet etmiştir (DMP, 35.3). Ancak bir süre sonra Licinius'tan Maximinus Daia'nın yanına kaçan iki kadın Maximinus Daia Hadrianapolis Savaşı'nda ölünce tekrar Licinius'un eline düşmüştür. Bu kadınların Lactantius'a göre Hıristiyan olması ve Licinius tarafından gördükleri muamele, Licinius'un Hıristiyanlığı ve Lactantius'un imparatorla ilgili fikirleri ayrıca bir araştırma konusudur (DMP, 51.2; Keresztes, 1983, 379). Ancak şu an için bu iki kadının Maximinus Daia ve daha sonra da Licinius'tan kaçış hikayelerinin incelenmesi, eserin yazılış tarihinin belirlenmesi için önemlidir (DMP, 50.4). Lactantius'un "Licinius, üstün gücü elde ettiğinde ilk olarak Valeria'yı ve Lactantius'tan Valeria'nın üvey oğlu olduğunu bildiğimiz Candidianus'u öldürme emrini verdi" ifadesi buradaki çıkış noktasıdır (DMP, 35.3, 50.2-3). Zira Valeria, Maximinus Daia'nın yenilgisinden sonra oğlu (evlatlığı) Candidianus'un Licinius tarafından idamına tanık olmuş ve annesi Prisca ile birlikte kaçmaya başlamıştır (DMP, 50.4). Daha sonra Lactantius'un Valeria için "on beş ay boyunca çeşitli eyaletler boyunca dolaştıktan sonra" Prisca ile infaz edildiklerine dair verdiği bilgi bizi 314 yılının yaz aylarına götürmektedir (DMP, 51.2). Böylece eserin en erken yazım tarihi 314 yılı olarak belirlenmiştir (Christensen, 1980, 22; Creed, 1984, 34; Ünver, 2012, 60). Buna ek olarak eserde Licinius ve Constantinus arasında 316 yılının Ekim ayında meydana gelen Cibela (Vinkovci) Savaşı'nın yer almaması Lactantius'un bu savaşı görmeden önce eserini bitirmiş olduğundan kaynaklanmış olmalıdır (Barnes, 1973, 36-38; Barnes, 1981, 67; Lieu ve Montserrat, 1996, 45; Odahl, 2004, 164). Sonuç olarak genel kabule göre Lactantius eserini 314 yılından sonra yazmaya başlamış 316 yılından önce tamamlamıştır (Barnes, 1973: 38; Christensen, 1980, 23; Creed, 1984, xxxv; Ünver, 2012, 64). Ayrıca Jerome'un Lactantius'un "son derece ihtiyar bir yaşta" Constantinus'un oğlu Crispus'a Galya'da retorik öğretmenliği yaptığını aktarması, araştırmacılara DMP'nin Constantinus'un maiyetinde bitirildiğini düşündürmüştür ve bu görüş kabul görmüştür (Jerome, *Vir. Ill.*, 80, Creed, 1984, xxxv). Jerome'un ifadesinde yer verdiği "Caesar Crispus" vurgusu bazı araştırmacıların Lactantius'u Crispus'un *caesar* ilan edildikten sonra öğretmenliğe başladığını dolayısıyla da DMP'yi 317 yılından sonra yazdığını düşünmelerine sebep olmuştur (McDonalds, 1965, 126-127). Ancak bu fikir Barnes tarafından Lactantius'un anlatımında Cibela Savaşı'na yer vermemiş olduğu hatırlatılarak reddedilmiştir (Barnes, 1973, 32-38). Bu durumda Lactantius Crispus'un *caesar* ilan edildiği yıldan önce öğretmenliğe başlamış, öğretmenlik yaparken bir yandan da Constantinus maiyetinde DMP'yi yazmaya başlamış ve 317 yılında halen öğretmenliğine devam ediyor olmalıdır (Barnes, 1973, 40; Dihle, 1994, 398).

Lactantius elli iki bölümden oluşan kitabının giriş paragrafında her türlü işkenceye karşı Hıristiyanlıktan vazgeçmemesiyle eser boyunca takdirle andığı Donatus'a seslenmiştir. Bu kitabın adandığı bu kişi ile ilgili olarak tek kaynağımız DMP olup eserin on altıncı bölümünden öğrendiğimiz kadarıyla Büyük Zulüm sürecinde hapse atılmış ve işkence görmüş bir "itirafçı"dır (DMP, 16.3-11), onun serbest bırakılması ancak 311 yılında Galerius'un yayınladığı hoşgörü emirnamesiyle mümkün olmuştur (35.2). Ayrıca buradaki Donatus *De Ira*'nın adandığı Donatus'tan farklı olarak eğitime ihtiyaç duyan bir karakter değil, türlü zulümlere katlanmış olan kademli bir Hıristiyan'dır (DMP, 16.3-11; Creed, 1984, xxxi). Lactantius eserini yazma amacını şu sözlerle belirtmiştir:

"Çok sevgili Donatus, Tanrı günün her saati ona sunduğunuz dualarınız ve şerefli teslimiyetleriyle inançlarının karşılığı olarak kendilerine ebedi bir taç kazanan kardeşlerimizin yakarılarını duydu...Yüce Tanrı'nın adının düşmanlarını ortadan kaldırmada ve imha etmede yüceliğini ve haşmetini nasıl gösterdiğini öğrensinler diye olayların uzağında kalmış olan veya sonradan gelecek olan herkese, bu adamların sonlarına dair tanıklık etmeye karar verdim. Ancak en başından, yani kilisenin kuruluşundan itibaren zalimlerin kimler olduğunu ve İlahi Yargıç'ın şiddetinin onları hangi cezalara çarptırıldığını açıklamak benim için değersiz değildir." (DMP, 1.1, 1.7)

Bu ifadeler yazarın asıl gayesinin Hıristiyanlığın, Kilise'nin ve Tanrı'nın asıl düşmanlarının acımasız eylemlerini anlatmak ve zalimliklerinin cezasız kalmadığını kanıtlamak olduğunu açıklamaktadır. Bu amaç doğrultusunda Lactantius, eserin ilk altı bölümünde kendi döneminden evvel yaşamış imparatorlar; Nero, Domitianus (81-96), Decius (249-251), Valerianus (353-260) ve Aurelianus'un (270-275) uyguladıkları zulüm politikasından ve karşılaştıkları ölüm biçimlerinden kısaca bahsetmiştir. Burada önemle belirtilmesi gereken bir husus vardır ki Lactantius "zalim" sıfatını kullandığı imparatorları belirlerken tıpkı apolojistler gibi özellikle paganlar tarafından yerilmiş olanları tercih etmiştir. Örneğin Tertullianus da ilk zalim olarak Nero'yu işaret etmektedir (*Ad Nationes*, 1.7). Christensen, Lactantius'un pagan yazarlar tarafından da zalimlikle suçlanan imparatorları seçmedeki tutumunu, Hıristiyanların yeniden Roma düşmanı olarak addedilmesinin önüne geçmek için yapmış olabileceğini düşünmektedir (Christensen, 1980, 17; Ünver, 201, 6, 50). Yazarın Roma İmparatorluğu'nun zalimleri olarak belirlediği bu beş imparatorun zorbalıkları kronolojik bir düzende aktarılmış aynı zamanda karakter analizleri sunulmuştur. Eserin ikinci parçası niteliğindeki kalan bölümlerinde Lactantius çağının zalimleri olarak belirlediği; Diocletianus, Maximianus

(286-310), Galerius, Severus (308-313), Maxentius (306-312) ve Maximinus Daia'nın Hıristiyan düşmanlığının karşılığında aldıkları ilahi cezayı anlatmıştır. Bu kırk altı bölümlük anlatım yazarın bizzat tanıklık ettiği ve Roma İmparatorluğu'nun özellikle 303-314 yıllarına dair ciddi detaylar içermesi bakımından oldukça değerlidir. İS 284 yılında Diocletianus'un emperyal gücü eline almasıyla başlayan hikaye, Constantinus ile Licinius'un ortaklık yıllarına kadar sürmektedir. Lactantius, Diocletianus'un tasarladığı *tetrarchia* rejimini, imparatorluk kültürüne duyduğu hayranlıkla yenilediği din politikasını, 303 yılında başlattığı büyük zulüm periyodunu, Maximianus ile beraber tahttan feragatini, Galerius'un imparator tasvirini, zulümlerdeki rolünü ve son günlerini, Constantinus'un din politikasını ve Hıristiyanlığa olan sempatisini çağdaş tarih yazarlarına kıyasla çok daha ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır. Ayrıca Constantinus'un Maxentius ile arasında gerçekleşecek olan Milvius Köprüsü Savaşı (28 Ekim 312) öncesi gördüğü Hıristiyan rüya sonrası din değiştirme sürecinin anlatımı⁷ ile savaş sonrası yayımlanan ve Hıristiyanlığa hoşgörüyü emreden Milano Fermanı'nın tüm metnini aktarıyor oluşu *DMP*'yi özellikle kıymetli kılmaktadır. Bunun yanı sıra esas amacı Hıristiyanlara zulmeden imparatorların ölüm şekilleri ile ilahi adalet vurgusu yapmak olan Lactantius ilahi önyargının yalnızca günahkarları cezalandırmak için var olmadığını hatırlatmak ister gibidir. Zira Roma İmparatorluğu'nu yıkmak isteyen barbarlar olarak tanımladığı despot yöneticilerin ölümlerini hevesle betimleyen yazar, imparatorluğun yararı için çalıştığına inandığı imparatorları ise övgüyle anmaktadır. Bu noktada tıpkı babası Constantius (305-306) gibi sahip olduğu *clementia* ve *pietas* sebebiyle erdemli bir Romalı ve Hıristiyan olarak kabul ettiği Constantinus'a hayranlığını gizlememiştir. Nihayet eser Kilise'nin eski gücüne kavuşması ve tiranların layıklarını bulmasının verdiği sevinçle Lactantius'un Tanrı'ya şükranlarını sunmasıyla sona ermiştir (*DMP*, 52.1-5).

DMP'nin gelecek nesillere yaşanan olayları aktarma bağlamında taşıdığı öncelikli misyon geleneksel historiografi ile örtüşmektedir. Nitekim Lactantius bildiği tüm olayları, Herodotus'un *Historiae*'na benzer bir öykü örgüsünde, kronolojik olarak anlatmıştır. Ayrıca çağının emperyal sisteminin öznel bir değerlendirmesini sunması ve yazarın metin boyunca hissedilen etik kaygısı da Tacitus'tan tanındık gelmektedir. Zira Tacitus da eserlerinde kendi döneminin politik vakalarına eleştirel bir üslupla yaklaşmış ve okuyucusuna ahlak dersi vermeyi ilke edinmiştir. Ancak *DMP*'de tarihi olayların "İyi ve kötü", "Tanrı ve şeytan", "Hıristiyan ve pagan" arasındaki kanlı mücadeleyi betimlemek için kullanılmış olması eseri klasik historiografyanın diğer çalışmalarından ayırmaktadır (Creed, 1984: xlii). En nihayetinde Lactantius'un ilahi yargıyı vurgulamak için yarattığı bu kozmik drama daha önce örneğine rastlanmamış bir kurgudur. En önemlisi, her şeyden evvel imparatorların ölüm şekillerini konu alan bir eser olması *DMP*'yi eşsiz kılmaktadır (Dihle, 1994, 398).

Sonuç

Görüldüğü üzere Lactantius çeşitli örneklerle dört eserinde de tanrısal yargının dünyadaki işleyişe müdahale ettiği iddiasını sürdürmüş, eninde sonunda ilahi adaletin yerini bulacağı inancını savunmuştur. Bunu yaparken *DMP*'den önce yazmış olduğu diğer üç eserinde işlediği konuların *DMP*'de zirve noktasına ulaşması, ayrıca dikkat çekicidir. Lactantius'un bunu çok daha evvel tasarlayıp tasarlamadığı belirsiz olsa da yapıtlarında sırayla Tanrı'nın varlığını savunması, bu savunusu için insanın kusursuz yapısı üzerinden bir tez geliştirmesi, yaratılan insanoğlunun dünyadaki seçimlerinin sonuçlarını açıklaması, hatalar karşısında Tanrı'nın öfkelenebilir ya da iyilikler karşısında yatışabilir olduğunu iddia etmesi ve her ne kadar bağışlayıcı olsa da günahkarlara layık gördüğü intikamın bir tasviri ile tüm yazdıkları için bir ispat sunması son derece etkileyicidir. Esasen tanrısal gazabın dünyevi olaylara karıştığına olan inanç Grek-Latin edebiyatı ile tarih yazımında yeni değildir ve Herodotus, Plutharcus, Ammianus Marcellinus gibi pek çok yazarın çalışmalarında bu temanın öyküsel bir örneğini bulmak mümkündür (Boeft, 1988, 215). Ayrıca Eusebius'un *Kilise Tarihi* dahil ikinci ve üçüncü yüzyıl apolojilerinde sıkça işlenen iyi kötü mücadelesi fikri de sadece Lactantius'a ait değildir (Christensen, 1980, 15). Ancak yukarıda da belirttiğimiz üzere burada çok önemli bir ayırım bulunmaktadır ki; Lactantius'un dört eseri aynı amaca odaklanarak ortak kurguda birleşmiş ve özgün bir anlatımla, felsefi bir sistemde okuyucuya sunulmuştur. Bu bağlamda tarihi bir çalışma olarak kabul ettiğimiz *DMP* dahi klasik tarih yazım örneklerinden farklı bir biçimde değerlendirilmelidir. Ayrıca Lactantius Hıristiyan tarih yazım geleneği kapsamında değerlendirildiğinde de Eusebius'tan ayrılmaktadır. Zira Eusebius imparatorların Kilise ile ilişkilerini önemsemiş ve Hıristiyanlara uygulanan zulümleri detaylandırmışken, Lactantius ise zulümlere değil zalimlere dikkatini vermiştir. İyi kötü mücadelesinde ilahi adaletin sağlandığı mesajını, oluşturduğu senaryonun sonunda veren Lactantius için tanrısal yargının varlığı

⁷ Constantinus'un Hıristiyanlığa meyiletmesine dair genel yargı 312 yılındaki Milvius Köprüsü Savaşı çevresinde şekillenmektedir (Cameron, 2006, 542). Constantinus, savaştan önce rüyasında, askerlerin kalkanları üzerine ucu kıvrık bir çizgiyle *khi* ve *rho* harflerinden oluşan İsa monogramını (☩) çizmeleri şartıyla savaşı kazanacaklarını görmüştür (*DMP*, 44.5, Eusebius, VC, 1.27).

sadece dinsizlerin cezasını bulmasıyla ispatlanmamıştır. Ona göre Tanrı gücünü aynı zamanda iyilerin hak ettikleri huzura kavuşmalarında da kullanmıştır. Tıpkı başrollerini iyi rolünü Hıristiyan Donatus'a kötü rolünü işkenceci pagan imparatorlara verdiği kozmik dramasında olduğu gibi:

"Tanrı tiranların, hain ve kanlı emirlerini ortadan kaldıran ve insan ırkı için sağduyu sahibi olan imparatorları yüceltti, şimdi adeta en kasvetli devrin bulutları dağılmış olduğundan, keyifli ve dingin bir barış herkesin zihnini rahatlatmaktadır... Tanrı'ya hakaret etmiş olanlar yerlerdedir; O'nun kutsal tapınağını yerle bir etmiş olanlar çok daha büyük bir felakete düştüler; doğruları katledenler, ilahi darbelerle ve hak ettikleri acılarla suçlu ruhlarını teslim ettiler." (DMP, 1.3 ve 1.5)

KAYNAKÇA

- Aiskhilos (2000). *Zincire Vurulmuş Prometheus*. (Çev. Sabahattin Eyüboğlu ve Azra Erhat). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Anonymus Valesianus (2008). *Valesius Seçkileri*. (Çev. Turhan Kaçar). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Augustinus (1909). *De Civitate Dei*. (Çev. John Healey). Edinburgh: John Grant.
- Aurelius Victor (19994). *Liber De Caesaribus*. (Çev. Harry W. Bird). Liverpool: Liverpool University Press.
- Barnes, Timothy David (1973). Lactantius and Constantine. *The Journal Of Roman Studies*, S. 34, s. 29-46.
- Barnes, Timothy David (1981). *Constantine and Eusebius*. Londra: Harvard University Press.
- Betten, S. Francis (1922). The Milan Decree of A.D. 313: Translation and Comment. *The Catholic Historical Review*, C. 8, S. 2, s. 191-197.
- Boeft, J. Den (1988). De Novis Libris Iudicia. *Mnemosyne*, C. 41, S. 4, s. 215-217.
- Bowman, Alan (2008). Diocletian and the First Tetrarch. *Cambridge Ancient History*. (c. 12, ss. 67-68). Cambridge: Cambridge University Press.
- Brun, Jean. (1997). *Stoacılık*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cameron, Averil (2006). Constantine and the "Peace of The Church", *Cambridge History of Christianity: Origins to Constantine* (c. 1, ss. 538-551). Cambridge: Cambridge University Press.
- Cameron, Alan (2011). *The Last Pagans of Rome*. Londra: Oxford University Press.
- Christensen, Arne Soby (1980). *Lactantius The Historian, An Analysis of the De Mortibus Persecutorum*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press.
- Cicero (2012). *De Natura Deorum*. (Çev. Çiğdem Menzilioğlu). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Demiris, Bedia (2006). *Roma Yazınında Tarih Yazıcılığı (Başlangıçtan İ.S. 5. Yüzyıla)*. İstanbul: Ege Yayınları.
- de Ste-Croix, Geoffrey Ernest Maurice (1954). Aspects of the "Great" Persecution, *The Harvard Theological Review*, C. 47, S. 2, s. 75-113.
- de Ste-Croix, Geoffrey Ernest Maurice (1963). Why were the Early Christians Persecuted?, *Past & Present*, S. 26, s. 6-38.
- Davies, Jason P. (2004). *Rome's Religious History: Livy, Tacitus and Ammianus, on their Gods*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dihle, Albrecht (1994). *Greek and Latin Literature of the Roman Empire: From Augustus to Justinian*. London: Routledge.
- Digeser, Elizabeth DePalma (2000). *The Making of a Christian Empire: Lactantius and Rome*. New York: The Cornell University Press.
- Drake, Harold A. (2006). The Impact of Constantine on Christianity. *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*. (ss. 111-136). Cambridge: Cambridge University Press.
- Dürüşken, Çiğdem (2003). *Roma Dini*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Edwards Mark, vd. (1999). *Apologetics in the Roman Empire, Pagan, Jews and Christians*. Oxford: Oxford University Press.
- Edwards, Mark (1999). The Flowering of Latin Apologetic: Lactantius and Arnobius, *Apologetics in the Roman Empire, Pagan, Jews and Christians*. (ss. 197-222). Oxford: Oxford University Press.
- Eusebius (1999). *Vita Constantini*. (Çev. Averil Cameron ve Stuart George Hall). Oxford: Clarendon Press.
- Eusebius (1926-1932). *Historia Ecclesiastica*. (Çev. John Ernest Leonard Oulton ve Kirsopp Lake). Londra: Loeb Classical Library; Harvard University Press.
- Eutropius (2007). *Breviarium Historiae Romanae*. (Çev. Çiğdem Menzilioğlu). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Fisher, Arthur L. (1982). Lactantius' Ideas Relating Christian Truth and Christian Society. *Journal of the History of Ideas*, C. 43, S.3, s. 355-377.
- Frede, Michael (1999). Eusebius' Apologetic Writings. *Apologetics in the Roman Empire, Pagan, Jews and Christians*. (ss. 223-250). Oxford: Oxford University Press.
- Gaddis, Michael (2005). *There Is No Crime for Those Who Have Christ: Religious Violence in the Christian Roman Empire*. California: Berkeley: University of California Press.
- Gibbon, Edward (1846). *The Decline and Fall of The Roman Empire*. (Cilt 1). Londra: John Murray.
- Gilson, Etienne (2007). *Ortaçağda Felsefe: Patristik Başlangıçtan XIV. Yüzyılın Sonlarına Kadar*. (Çev. Ayşe Meral). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Gradel, Ittai (2002). *Emperor Worship And Roman Religion*. Oxford: Clarendon Press.
- Hazel, John (2001). *Who is Who in The Roman World*. London: Routledge.
- Herodotus (1991). *Historiae*. (Çev. Müntekim Ökmen). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- İplikçioglu, Bülent (1997). *Eski Batı Tarihi I: Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İznic, Erkan (2009). Pagan Bir İmparatorluğun Hıristiyan İmparatorluğa Dönüşümü: Geç Antikçağ'da Roma İmparatorluğu, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, S. 49, s. 41-76.
- Jerome (1999). *De Viris Illustribus*. (Çev. Thomas P. Halton). Washington: The Father of the Church 100.
- Jerome (1892). *Epistulae, Letters and Selected Works of St Jerome*. (Çev. Nicene and Post Nicene Fathers). Edinburgh: T&T Clark.
- Haçar, Turhan (2004). Üsküdar Savaşı ve Bizans'ın Temelleri, *Üsküdar Sempozyumu I, 23-25 Mayıs 2003 Bildirileri*, S. 1, s. 21-28.
- Kaçar, Turhan (2005). Origo Constantini Imperatoris: İmparator Constantinus'un Yükselişi. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 20, S. 1, s. 135-155.
- Keresztes, Paul (1983). From the Great Persecution to the peace of Galerius. *Vigiliae Christianae*, C. 37, S. 4, s. 379-399.
- Knipfing, John R. (1925). Religious Tolerance During the Early Part of the Reign of Constantine the Great (306-313). *The Catholic Historical Review*, C. 10, S. 4, s. 483-503.
- Lactantius (1984). *De Mortibus Persecutorum*. (Çev. J.L. Creed). New York: Oxford University Press.
- Lactantius (2007). *Divinae Institutiones*. (Çev. Anthony Bowen ve Peter Garnsey). Liverpool: Liverpool University Press.

- Lactantius (1965). *Minor Works*. (Çev. Sister Mary Francis McDonald). Washington: The Catholic University of America Press.
- Lactantius (1994). *The Works Of Lactantius*. (Çev. Nicene and Post Nicene Fathers). Edinburgh: T&T Clark.
- Lane Fox, Robin (1988). *Pagans and Christians, In The Mediterranean World From The Second Century AD to the Conversion of Constantine*. Londra: Penguin Books.
- Lee, A. D. (2006). Traditional Religions, *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*. (ss. 159-182). Cambridge: Cambridge University Press.
- Lieu, Samuel N. C, Montserrat, Dominic (1996). *From Constantine to Julian, Pagan and Byzantine Views A Source History*. Londra: Routledge.
- Mitchell, Stephen (2015). *A History of the Later Roman Empire: AD 284-641*. (2. Baskı). Oxford: Wiley Blackwell.
- Mitchell, Stephen (2016). *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi: M.S. 284-641*. (Çev. Turhan Kaçar). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Odahl, Charles Matson (2004). *Constantine and The Christian Empire*. Newyork: Routledge.
- Ogilvie, Robert Maxwell (1978). *The Library of Lactantius*. Oxford: Oxford University Press.
- Penwill, John (2004). "Does God Care? Lactantius V. Epicurus in the De Ira Dei". *Sophia*, C. 43, S.1, s. 24-43.
- Price, Simone (1999). Latin Christian Apologetics: Minucius Felix, Tertullian, and Cyprian. *Apologetics in the Roman Empire, Pagan, Jews and Christians*. (ss. 105-130). Oxford: Oxford University Press.
- Rees, Roger (2004). *Diocletian And The Tetrarchia*. Edinburg: Edinburg University Press.
- Roots, Peter A. (1987). The De Opificio Dei: The Workmanship of God and Lactantius, *The Classical Quarterly*, C. 37, S. 2, s. 466-486.
- Salzman, Michele Renee (2004). *The Making of a Christian Aristocracy: Social and Religious Change in the Western Roman Empire*. Londra: Harvard University Press.
- Satterfield, Susan (2015). "Prodigies, The Pax Deum and the Ira Deum", *The Classical Journal*, C. 110, S, 4, s. 431-445.
- Seneca (2007). *De Providentia*. (Çev. Çiğdem Dürüşken). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Shipley, Graham vd. (2006). *The Cambridge Dictionary of the Classical Civilization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Suetonius (2008). *Vitae Caesaris*. (Çev. Fafo Telattar ve Gül Özaktürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tacitus (1908). *Annales*. (H. Furneaux, Çev.). Oxford: Clarendon Press.
- Tacitus (2006). *Historiae* (Çev. Henry Moore). Londra, Loeb Classical Library: Harvard University Press
- Tertullianus (1869). *Ad Nationes, The Writings of Tertullianus* (Çev. Nicene and Post Nicene Fathers). Edinburgh: T&T Clark.
- Turcan, Robert (1996). *The Cults of The Roman Empire*. (Çev. Antonia Nevill). Oxford: Blackwell Publishing.
- Ünver, Tuğçe (2012). *Lactantius ve De Mortibus Persecutorum*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Wace, Henry (1999). *A Dictionary of Christian Biography*. Londra: Hendricksen Publishers.
- Zosimus (1967). *Historia Nova*. (Çev. James J. Buchanam ve Horal T. David). Texas: Trinity University Press.